

*'Je kunt nog zo hard lopen, het water loopt altijd harder'*¹

5 Van brede naar smalle rivier

Twee gebieden bepaald door de rivier

Het verhaal over de totstandkoming van het plan voor noodoverloopgebieden tot en met de beslissing van het kabinet om af te zien van deze maatregel laat één kant onderbelicht: die van de bewoners. Hoe reageerde de bevolking in de diverse gebieden op het plan voor noodoverloop? Dit roept meteen een tweede vraag op: waarom kwamen alleen in de Ooijpolder bewoners in actie tegen het plan? Zoals wij beschreven in hoofdstuk 4 werd in de Ooijpolder het Hoogwaterplatform opgericht. In Rijnstrangen voerden de bewoners geen actie; hun houding was afwachtend. Dat verschil maakt een vergelijking van deze gebieden interessant. In dit en het volgende hoofdstuk wordt de Ooijpolder met het Rijnstrangengebied vergeleken, eerst vanuit een breder historisch perspectief en later met een antropologische blik op de verschillende actiebereidheid van de bewoners in beide gebieden.

De Rijn speelt in beide gebieden historisch een centrale rol. De Ooijpolder en Rijnstrangen liggen bij het splitsingspunt waar de loop van de rivier zich steeds verplaatste. Sinds de achttiende eeuw werd de rivier grotendeels bedwongen. De brede rivier werd in een smal bed gehouden door onder andere de aanleg van dijken, kribben en kanalen. Dit hoofdstuk richt zich op de waterstaatskundige geschiedenis en de beweegredenen om de rivier te beteugelen. Ook bestuurlijke en sociaal-economische aspecten komen aan de orde, evenals de ruimtelijke plannen in beide gebieden. De Ooijpolder laat grote historische veranderingen zien. Het gebied groeide uit van een agrarisch gebied met een bloeiende baksteenindustrie tot een aantrekkelijke woonomgeving voor mensen uit Nijmegen en - nadat de natuurontwikkeling in de uiterwaarden zijn beslag kreeg - een gewild recreatiegebied. Het Rijnstrangengebied, dat net als de Ooijpolder een bloeiende baksteenindustrie heeft gekend, is door de jaren heen niet veel veranderd. Het was en is nog steeds een 'Gelders Eiland': een landelijk gebied met kleinschalige recreatie. Kan dit een verklaring zijn voor de verschillende reacties van de bewoners uit beide gebieden die voor noodoverloop werden gereserveerd? In de afsluiting proberen wij deze vraag te beantwoorden.

Ooijpolder en Duffelt

De grensstreek

Op de grens van Nederland en Duitsland, ingeklemd tussen de Waal in het noorden en de stuwwal van Nijmegen in het zuidwesten, liggen de Ooijpolder en de Duffelt.

In de Ooijpolder liggen Ooij, Persingen, Wercheren en Erlecom; onder (het Nederlandse deel van) de Duffelt vallen de plaatsen Leuth, Kekeendom en Millingen. De Ooijpolder en de Duffelt zijn eeuwenlang het toneel geweest van hevige strijd over wie zijn gezag in het gebied kon laten gelden. Belangrijke spelers waren destijds het hertogdom Gelre, het hertogdom Kleef, de Republiek der Verenigde Nederlanden, het koninkrijk Pruisen en - voor korte tijd - het Franse Keizerrijk. Een andere strijd die de inwoners en hun heren strede was die tegen het water. Hoewel het vaak ging om het behoud van een polder, was er altijd overstromingsgevaar voor verderop gelegen polders aanwezig. Vanaf de middeleeuwen hadden de bewoners van het gebied te kampen met wateroverlast. Hun bestaan was door de gevaren van misoogsten en de schade als gevolg van het langdurig onder water staan van de weilanden onzeker en wisselvallig.²

Met de aanleg van dijken werd de rivier steeds meer beteugeld. Omstreeks 1300 begon men in de Ooijpolder met de aanleg van de eerste rivierdijk van Wercheren via Ooij en Tiengeboden naar de uitmonding van Het Meer in de Waal. In het oosten werden twee dijken aangelegd om het drangwater uit de stuwwal en het water uit het Duffeltse achterland weg te houden: de Kadijk en de Mosterdijk. Hierdoor kreeg de polder van Ooij een cirkelvorm, en werd 'Circul van de Ooij' genoemd. De aaneengesloten bedijking leidde ertoe dat de rivier niet meer vrijelijk buiten haar oevers kon treden en een vaste loop volgde. Er kwam ook een einde aan de bezinkingsprocessen, waardoor het bestaande patroon van ruggen en kommen werd bestendig. Een gevolg was dat bij dijkbreuken het water veel hoger kwam dan toen het gebied nog niet bedijkt was.

Een gesloten dijkstelsel had ook gevolgen voor de afwatering. Het overtollige binnenwater kon niet meer op natuurlijke wijze wegstromen, en moest via een kunstmatige weg afgevoerd worden. Dit werd bemoeilijkt door de hogere waterstanden in de rivier als gevolg van de bedijking. Door de verbeterde waterafvoer klonk het binnendijkse gebied ook nog in. Onder de rivierdijken doorsijpelend kwelwater kwam nu via zandige afzettingen in de ondergrond naar de dieper liggende binnendijkse gebieden. Kwel trad gewoonlijk op bij hoge rivierwaterstanden, terwijl het net in die periode moeilijk was om water op de rivier te lozen. Ook drangwater uit de stuwwal zorgde voor de nodige wateroverlast. Het stadsbestuur van Nijmegen legde vóór 1400 op het grondgebied van het Schependom bij de monding van de Aa in de Waal de stadssluis, later ook Meersluis genoemd, aan. De Ooijpolder vormde de andere zelfstandige afwateringseenheid in dit gebied (Driessen 1999).

Van Romeinen tot 'import': tweeduizend jaar wonen en werken in de Ooijpolder

In de Romeinse tijd vormde Nederland de noordgrens van het Romeinse Rijk. In het jaar 16 voor Christus trokken de Romeinen de Lage Landen binnen om de stammen ten noorden van de Rijn te onderwerpen. Op de Hunerberg verrees een groot legerkamp van 42 hectare, dat als uitvalsbasis diende voor 12.000 soldaten. Later werd even verderop, op het Kops Plateau, een veel kleiner fort van 4,5 hectare gebouwd. Het lag aan de rand van een in de IJstijd gevormde stuwwal. Veertig meter lager lag

wat nu de Ooijpolder heet: een riviervlakte met plaatselijk opgewaaide rivierduinen (donken).³

In de middeleeuwen ontstonden nederzettingen van vrije boeren: buurtschappen, ook ambachten of 'kerspels' genoemd, die op zichzelf aangewezen waren. De eerste bewoners in de Ooijpolder vestigden zich in nederzettingen bij Persingen en het Wylermeer. De indeling van het land in ruggen en krommen evenals de helling van het land van oost naar west zorgde ervoor dat het land snel volstroomde. De boeren groeven sloten en legden kades aan. In de kades bouwden ze sluisjes om het overtollige water te lozen. Bij de verbetering van de afwatering werd zoveel mogelijk gebruik gemaakt van natuurlijke waterlopen. Ook langs de rivieren moesten kades worden aangelegd om het rivierwater buiten te houden. De dijkkring van de Duffelt en Millingen, die van Rindern via Düffelward, Keeken, Millingen, Kekerdome en Leuth naar het Wylermeer liep, kwam eind dertiende eeuw als eerste gereed.

Ondertussen streden de notabelen een andere strijd. In 1254 kwam de burcht 'Huis van Ooy' in handen van graaf Otto van Gelre, waartegen de heren van Ooy zich lang verzet hadden. Begin veertiende eeuw vond de verzoening plaats met Gelre. Gerard van Ooy werd de eerste leenman van Gelre. Zijn zoon Bertold werd enkele jaren later richter in de Duffelt. In 1395 werd Gerard van Ooy door hertog Willem van Gelre met de heerlijkheid Ooy beleend. In 1502 werden de kastelen van Ooy en Persingen door het hertogdom van Kleef veroverd en gedeeltelijk verwoest. Door huwelijk kwam in 1628 de heerlijkheid Ooy samen met onder meer de heerlijkheid Persingen in het bezit van de graven van Bylandt. Na de Van Bylandts volgde de familie Van Zuylen van Nyevelt die de heerlijke rechten in 1848 verkregen (Van Eck 2000).

Landbouw was in die tijd de belangrijkste bestaansbron in de Ooijpolder. De Ooij had veel weide, bouw- en hooiland. Het vruchtbare land was tot in de wijde omtrek en zelfs in het buitenland bekend. Arbeiders en dagloners verdienden hun brood op de vele grote boerderijen. Daarnaast woonden er diverse ambachtlieden zoals een hoefsmid, timmerman, schoenmaker, strodekker en kleermaker. De nabijheid van de rivier verschaftte ook werk: schippers, vissers en veerlui waren dagelijks op en aan het water. Vooral Millingen aan de Rijn stond daarom bekend en groeide uit tot een dorp van vissers en schippers. Het was de thuishaven van het passagiers- en vrachtschip De Eendracht die voer op de lijn Millingen-Nijmegen-Arnhem. In Millingen verbleven de gasten vaak als zij op doorreis waren.

Vanaf circa 1450, toen stadssteenbakkerijen zich in de Ooijpolder vestigden, waren ook steenbakkers nodig. In het midden van de negentiende eeuw waren vijf steenovens in bedrijf waar ongeveer 300 arbeiders werkten. De eigenaren van de steenfabrieken namen geen enkele verantwoordelijkheid voor hun arbeiders. Zij namen hen aan en ontsloegen ze naar willekeur. Hoewel de opbrengsten van de stenen voor een uitstekende omzet zorgden, betaalden de fabrieken karige lonen uit. Vooral in de winter, wanneer er weinig werk was, leefden veel mensen onder de armoedegrens. In een eeuw tijd breidde de baksteenindustrie uit tot acht steenfabrieken. De fabrieken betrokken klei van binnen- en buitendijks gelegen gronden die 'afgetichteld' werden. De industriële ontwikkeling van de zuivelbereiding zorgde voor nieuwe werkgelegen-

heid. In de Ooijpolder en de Duffelt organiseerden boeren zich vanaf begin twintigste eeuw in diverse coöperaties: boerenleenbanken, boerenbonden, inkooporganisaties en fok- en contrôleverenigingen. Zo richtten boeren uit Kekerdom en Millingen in 1903 het kaasfabriekje Coöperatieve Vereeniging Kaasmakerij 'Onder Ons' op. Directeur werd Jan Sanders van boerderij De Roeyen uit Kekerdom die 9,65 hectare land bezat. Als herenboer bekleedde hij diverse maatschappelijke functies: hij was kerkmeester, lid van het RK Armbestuur, raadslid-wethouder in de Ubbergse gemeenteraad en beschermheer van de plaatselijke muziek- en toneelvereniging Uitspanning Na Arbeid. Nadat hij in 1946 aftrad nam zijn zoon tot 1982 de functie van beschermheer over (Van Eck 1999). Net als zijn vader was hij een tijdlang raadslid voor de gemeente Ubbergen. De nazaten van Jan Sanders zijn bekende namen in de Ooijpolder. De broer van de voorzitter van het Hoogwaterplatform bewoont de ouderlijke boerderij, die na de oorlog herbouwd is.

Andere bekende boerenfamilies, zoals Arnsts en Daamen, zijn al grondeigenaren sinds 1832 toen het gebied kadastraal werd opgemeten en in kaart gebracht. Ook zij wonen nog steeds in de Ooijpolder. Boeren waren niet de enige grondeigenaren in de Ooijpolder. Ongeveer twintig procent van de grond was in handen van rechtspersonen, zoals de in Nijmegen gevestigde Gast- en Weeshuizen. Begin jaren tachtig van de twintigste eeuw verkochten zij hun grond aan de diverse pachters. Onder de grondeigenaren waren ook verschillende adellijke families, zoals baronesse Frederika Maria Zuylen van Nijvelt, gravin van Bijland en de familie Van Randwijk. In de jaren zeventig werden de Ooijpolder en de Duffelt als woongebied ontdekt. Aanvankelijk betrokken de nieuwe bewoners alleen woningen in plaatsen dichtbij Nijmegen. Later kregen ook de verder gelegen plaatsen steeds meer 'import'. De mensen van buiten zetten zich op verschillende manieren in: ze begonnen een blokfluitclubje, zetten een crèche op of een PvdA-afdeling. Ook protesteerden zij tegen de kwaliteit van het plaatselijke onderwijs en de plannen om bij de werf in Millingen een Tankercleaning te vestigen.⁴ Tegenwoordig zijn de Ooijpolder en de Duffelt geliefde plekken om te wonen of te recreëren.

In 2005 gelden nog dezelfde gemeentegrenzen als in 1832. De Ooijpolder en de Duffelt tellen inmiddels 15.350 inwoners, zo'n 14.000 in de zes dorpen en 1.350 in het buitengebied. De meeste inwoners werken in Nijmegen en verder, een klein deel van de inwoners werkt in de landbouw.⁵ In Erlecom is Wienenberger als enige steenfabriek in de Ooijpolder in bedrijf.

Een eigen waterschap: Circul van de Ooij

De meeste Gelderse rivierpolders kregen in de veertiende eeuw hun dijkbrief. Hierin stond dat de Ooijpolder in vier rechtsgebieden was verdeeld: het Rijk van Nijmegen, Schependom van Nijmegen, Heerlijkheid Ooij en Heerlijkheid Persingen. Een deel van het gebied waarin de stadsluis ligt behoorde tot het Schependom van Nijmegen, een ander deel tot het Rijk van Nijmegen. De grootste delen van de Ooijpolder behoorden tot de heerlijkheid Ooij en de heerlijkheid Persingen. Het bestuur van elk van de vier rechtsgebieden diende zorg te dragen

voor het gedeelte dijk in zijn gebied, zowel de rivierdijken als de achterdijken. In plaats van het benodigde dijkonderhoud veilig te stellen bleek de dijkbrief vooral een vrijbrief te zijn om geen onderhoud aan de dijken te plegen. Ooij en Persingen waren vrije heerlijkheden waarvan de heer zelf zeggenschap had over de waterstaatszorg. Mede hierdoor ontbrak in de Ooijpolder tot in de late middeleeuwen een effectieve waterstaatkundige organisatie, zowel technisch als bestuurlijk.

Het gezag in het grensgebied waar de Ooijpolder en de Duffelt liggen was een belangrijke bron van conflict. De dorpen Kekerdom en Leuth in de Duffelt behoorden - samen met een aantal enclaves elders - tot 1817 tot de gebieden die het koninkrijk Pruisen destijds in de huidige provincie Gelderland bezat. De Rijn vormde de landsgrens. De meeste van deze gebieden, waaronder Lobith in het huidige Rijnstrangen, waren in de middeleeuwen door het hertogdom Kleef verworven. Eerdere pogingen om deze enclaves aan Holland over te dragen en onder Gelders gezag te plaatsen, mislukten. De heerlijkheden Millingen en Zeeland bleven door de jaren heen bij het hertogdom Gelre in het gewest Gelderland horen.

Waterbeheer als bron van conflict

Niet alleen gezag maar ook het water was een bron van conflict. In de tweede helft van de 16e eeuw was er onenigheid over de dijken en het onderhoud ervan tussen de heer van Ooij en de heer van Persingen enerzijds en de 'geërfdén' (eigenaren) anderzijds. Het onderhoud van de dijken en de betaling ervan schoven zij op elkaar af. De leden van het Nijmeegs stadsbestuur die hinder van het achterstallige onderhoud ondervonden stonden de grondeigenaren bij in het conflict. Zij dienden bij het Hof van Gelre een verzoek in tot aanpassing van de dijkbrief. Het gewoonterecht zoals dat tot dan toe werd gehanteerd bleek onvoldoende. Door toedoen van een commissie leidde dit uiteindelijk tot een zelf ontworpen wet waarin het dijkrecht werd beschreven. Het Hof van Gelre vaardigde in naam van koning Philips II in 1580 een 'Landtbrief des Circuls van der Ooij' uit. Hierin werden onder andere de bestuurlijk-organisatorische en waterstaatstechnische zaken geregeld. Het Circul van de Ooij werd een streekwaterschap en de Ooijse rivierdijk werd een banddijk waardoor een dijkbestuur ('dijkstoel') aangesteld moest worden. Deze bestond uit een dijkgraaf, vijf heemraden en vier buurmeesters, doorgaans van gegoede families in het dorp, die benoemd werden op voordracht van het zittende bestuur van het betreffende ambtsdorp of 'kerspel'. In de Landtbrief stond onder andere hoe de afwatering van het Circul van de Ooij moest plaatsvinden (via de Ooijse sluis in de Waalbanddijk). Andere punten die in de brief aan de orde kwamen, waren de reparatie van de Mosterddijk en Kadijk en de aanleg van twee sluizen: één in de Ooijsebanddijk beneden de Meersluis en een bij Wercheren in de Waalbanddijk (thans Kerkdijk). Deze sluizen werden jaarlijks vanaf 11 november opengezet om de polder onder water te zetten. De inundatie diende twee doelen: het water moest tegendruk geven waardoor dijkdoorbraken zouden worden voorkomen, en liet in het voorjaar een vruchtbaar laagje slib achter. Tot in de twintigste eeuw was het gebruik om 's winters rivierwater via sluizen in de dijk het Circul van de Ooij in te laten.

In de 16^e eeuw verlegde de Waal haar bedding zo'n twee kilometer naar het noorden. Hierdoor kwam Erlecom op de linkeroever van de Waal te liggen, wat bestuurlijk vooralsnog geen gevolgen had. Het bleef als onderdeel van de heerlijkheid Gendt tot de Overbetuwe behoren. Eind 16^e eeuw werd een lage dijkverbinding - de Erlecomsedam - tussen de Duffeltdijk onder Leuth-Kekerdom en de Ooijsebandijk onder Ooij aangelegd, waardoor de Erlecomse polder ontstond. Het gebied dat de dam beschermde bestond uit gedeelten van de uiterwaarden van de heerlijkheid Ooij, ter hoogte van Kekerdom een stukje land dat onder de Duffelt viel, en de buurtschap Erlecom. In 1810 werd Erlecom bestuurlijk van Gendt afgescheiden en bij de bestuurlijke herindeling van 1818 bij het Schoutambt Ubbergen ingedeeld.

Grensconflict over waterbeheer

Afwatering van de Erlecomse gronden vond handmatig plaats via de sluis in de westelijke punt van het gebied, ter hoogte van Oortjeshekken. Om de inundatie van de hoger gelegen delen te verbeteren werd in 1747 een nieuwe sluis aangelegd, even beneden de aansluiting van de Erlecomsedam. Omdat deze sluis niet aan de verwachtingen voldeed, werden later de bandijk verhoogd en twee overlaten aangelegd: de ene ter hoogte van de Spruitenkamp boven de aansluiting van de Erlecomsedam, de andere boven de Ooijsluis. Hoewel deze aanpassingen kostbaar waren, bleken ze niet te voldoen: de dijk brak sindsdien vaker door. Maar na het openzetten van de nieuwe sluis constateerden de heemraden van Mehr en Niel dat het water, dat door de drie Ooijse sluizen werd ingelaten, ook de Duffelt onder water zette. Water lozen werd voor de Duffelt steeds moeilijker. Beperkte de schade zich eerst tot Kranenburg en een klein deel van de Duffelt, later kwam de gehele Duffelt af en toe onder water te staan. Het Circul van de Ooij kreeg hiervan de schuld, hoewel de Duffelt te maken had met daling van het maaiveld. In 1830 besloot men daarom de bandijk weer te verlagen en de overlaten te verhogen. De Ooijse overlaat in de Waalbandijk bij de Ooijsluis diende oorspronkelijk om bij een dijkbreuk in het land van Kleef het inundatiewater te lozen. Later werd het gebruikt om de polder van het Circul van de Ooij onder water te zetten als bemesting van het land. Het Pruisische deel van de Duffelt ondervond echter nadelige effecten van het jaarlijks onder water zetten van het Circul van de Ooij. Daarom werd de Querdamm - een dwarsdijk tussen de Kapitteldijk onder Leuth / Wercheren en het bruggenhoofd bij het Wylmermeer - aangelegd, de latere grens tussen Nederland en Duitsland. Jarenlange conflicten tussen Nijmegen en Kleef over afwatering werden door de aanleg ervan opgelost. Bij hoogwater zou de Ooijpolder onder water komen te staan, de Duffelt zou droog blijven. Daartoe wilde het polderdistrict Circul van de Ooij de polder omvormen tot zomerpolder. Op aandringen van Nijmegen, grootgrondbezitter in de polder, blokkeerde de Koning der Nederlanden dit voorstel.

In 1794 kwamen de Franse troepen onder opperbevelhebber Charles Pichegru over de bevroren Waal. Gelre en Kleef kwamen tot 1813 onder Frans bestuur. Nadat Napoleon was verslagen, vond in 1815 het Wener Congres plaats. Hier werd besloten om de Pruisische enclaves, waaronder Kekerdom en Leuth, vanaf 1817 aan het

Koninkrijk der Nederlanden af te staan. Er ontstond een aaneengesloten Nederlands grondgebied van Nijmegen tot Millingen. De Kapitteldijk werd Nederlands en de grens liep nu in de wetering ernaast, sindsdien de Nederlandse Grenswetering genoemd. Bij Koninklijk Besluit werd in 1818 de heerlijkheid Millingen een zelfstandige gemeente. Dat gold ook voor Ubbergen waar later Beek, Ooij, Erlecom, Persingen, Kekerdome en Leuth werden toegevoegd.

Op weg naar een gezamenlijk grensoverschrijdend waterschap

Nadat Kekerdome en Leuth in 1817 bij Nederland waren gevoegd, besloten de gevolmachtigden van Nederland en Pruisen in juni 1819 deze dorpen ook waterstaatkundig van de Duffelt af te splitsen en er een afzonderlijk waterschap voor te vormen. Voordat de scheiding definitief was doorgevoerd, brak op 22 januari 1820 de dijk bij Kekerdome door. Men besloot toen alsnog tot handhaving van de oude situatie. De kosten van het dijkherstel werden betaald door de Duffelt. Een nieuwe overeenkomst kwam in juni 1821 tot stand. De Pruisische dorpen Düffelward, Keeken, Bimmen, Niel en Mehr en de Nederlandse dorpen Kekerdome en Leuth werden opnieuw tot één waterschap samengevoegd: Zyfflich-Wyler. Daarmee werd het oude Pruisische waterschap de Duffelt weer hersteld. De oprichting van een grensoverschrijdend waterschap voor de Duffelt in 1821, de aanleg van de Querdamm en de oprichting van de gecombineerde polder Querdamm in 1853 betekenden dat voor het eerst geregelde samenwerkingsverbanden tussen de Nederlandse en Pruisische autoriteiten op het gebied van waterstaatszorg ontstonden. Bij besprekingen over een nieuwe gemeenschappelijke regeling bleek echter dat de waterschapswetgeving in beide landen te sterk verschilden om voor zo'n regeling een gemeenschappelijke basis te vinden. In het protocol van Kleef van 23 januari 1890 werd besloten het waterschap de Duffelt te splitsen volgens de rijksgrenzen.

De Pruisische invloed op de organisatie van de waterstaat was niet aan de Gelderse Staten voorbijgegaan: in 1838 stelde het Gelderse bestuur het 'Reglement op het Beheer der Rivierpolders in de Provincie Gelderland' op, kortweg het Gelders Rivierpolderreglement. Het Kleefse waterschapsreglement, een algemene verordening op de waterstaat en de waterschappen uit 1767, diende daarvoor als inspiratiebron. Het voor die tijd revolutionaire reglement maakte een eind aan alle historisch verkregen rechten. Voortaan gold gelijkheid van allen voor de wet. Zo werd het dijkonderhoud voor gemeenschappelijke rekening ingevoerd. De financiering was gebaseerd op een evenredige relatie tussen belang en betaling, een beginsel dat nog altijd het uitgangspunt is bij de inning van waterschapslasten in Nederland. In het reglement stonden uniforme voorschriften voor bestuur en administratie. In het vervolg moesten besluiten en begrotingen van de besturen worden goedgekeurd door Gedeputeerde Staten. De waterschappen werden onderverdeeld in polderdistricten, dorpspolders en buitenpolders. Voor het rivierendistrict tussen Nijmegen en Kleef betekende het nieuwe reglement dat het Circul van de Ooij een polderdistrict werd en Erlecom een buitenpolder.

Seinschoten en alarmklok kondigden dijkdoorbraak aan

In die tijd braken dijken regelmatig door. Vaak was door de rivier meegevoerd ijs de oorzaak van de doorbraak. Water en kruierend ijs sloegen diepe gaten in de dijken. Maar ook langdurige en hevige regenval in het stroomgebied van de Rijn zorgde voor dijkdoorbraken, evenals de sterk wisselende waterverdeling op het splitsingspunt dat tot 1690 bij Schenkenschans (Duitsland) lag. In de achttiende eeuw kreeg de Rijn door de aanleg van het Pannerdens kanaal in 1707 en het Bijlands kanaal in 1776 een stabielere waterverdeling. Niettemin waren veel dijken te laag of verzwakt door overlaten om dijkdoorbraken te voorkomen. De ‘commissie tot onderzoek der beste rivier-afleidingen’ verwoordde het in haar rapport uit 1827 als volgt:

‘Op de Waal hebben zeer krachtige doorbraken weinig verlaging van den waterspiegel veroorzaakt, wanneer de Duffeltse dijken, gelijk in 1784, 1799, 1809 en 1820, waren bezweken. Door deze doorbraken vult zich eene kom van ruim twintig duizend bunders, tot de hoogte van het waterpas der Ooijsche dijken bij Nijmegen. Deze dijken storten over, worden spoedig vernield, en de geweldige hoeveelheid water, in die ruimte begrepen, werpt zich met eene ongemeene snelheid op de Waal.’⁶

De bijna jaarlijkse dijkdoorbraken dwongen de bewoners zich te vestigen op de hoger gelegen oeverwal of stroomruggronden. Een alternatief was de pol, een kunstmatig aangebrachte verhoging in het terrein. Dit kon hen echter niet altijd behoeven voor overstromingsgevaar. Vaak moesten ze alsnog op de vlucht slaan. Bij een dijkdoorbraak werden elf seinschoten gelost, bij beginnende ijsgang drie. Ook werden de alarmklokken van de kerken geluid. De bevolking was zich voortdurend bewust van het gevaar van overstromingen en leed veel ontberingen. Zo gingen in 1919 in Kekerdom en Lobith twee steenfabrieken met miljoenen stenen ten onder in de golven. Op 3 januari 1926 stroomde het hele gebied tussen Nijmegen en Millingen vol met water door de werking van de overlaat in de Waaldijk en een doorbraak van de Erlecomsedam. Het water sloeg ook enkele gaten in de Querdamm. De Duffelt bleef droog omdat de gaten onmiddellijk werden gedicht. Pastoor Smulders van Ooy-Persingen deed in zijn dagboek verslag van de overstroming:

‘4 januari: Ik heb vanmorgen de mis niet kunnen lezen. Om elf uur kwam onze burgemeester met een schuit met geredden aanvaren en landde bij de ijzeren trap bij de keuken. Telkens kwamen geredden aan wal. Tegen drie uur waren er ongeveer 35 mensen in de pastorie en ’s avonds kwamen er nog een tiental bij. Het vee van Frans Arts en Bart Kroes werd uit de ondergelopen stal gehaald en bereikte zwemmend de dijk. Ik opende de kerkdeuren en bood deze aan als onderdak.’⁷

Het besluit tot gemeenschappelijke bemaling van het Duitse en Nederlandse grensgebied kwam na de overstroming in 1926. De Ooijpolder moest daarvoor zijn recht tot inundatie opgeven. In 1933 werd op de laagste plaats in de Ooijpolder en de Duffelt, bij Nijmegen, het Hollands-Duits gemaal gebouwd. Aan het eind van de

Tweede Wereldoorlog stond de polder nog een keer onder water. De Duitsers hadden de Erlecomsedam opgeblazen waardoor de Ooijpolder en de Duffelt onderliep. Ook bij Till, stroomopwaarts van Kleef, staken zij de dijk door in een poging de geallieerden tegen te houden. Kort na de oorlog functioneerde het gemaal weer en werd het rivierwater uit de polder verbannen.

In de jaren vijftig werd de Ooijpolder ingepast in de IJssellinie, een Nederlands verdedigingssysteem dat een mogelijke inval uit het Oostblok zou moeten tegenhouden. Bij Groenlanden in de Waal werd een stuw aangebracht en in de Ooijsbandijk kwam een zogenaamde 'schuifdijk'. In geval van dreiging zou de Ooijpolder onder water worden gezet. De opkomst van de grote legerhelikopter - waarmee grote legervoertuigen konden worden vervoerd - maakte de IJssellinie als verdedigingsmiddel overbodig. In de loop van de jaren zestig werd de IJssellinie gedeeltelijk ontmanteld. Sinds het hoogwater in 1993 en 1995 staat de verhouding tussen rivier en omringend land weer in de belangstelling. Oude vragen werden volgens Jan Smit, voormalig voorzitter van de Heemkundekring de Duffelt, weer actueel: bieden dijken nog voldoende bescherming tegen hoogwater? Hoe moeten we in de toekomst met het aanstromende water omgaan? Moeten wij nieuwe maatregelen bedenken of moeten we die aan onze burens stroomopwaarts overlaten?

Links: Koeien in de Hubertuskerk in Kekerdom, Ooijpolder 1926.

Rechts: Dijkdoorbraak bij Pannerden, Rijnstrangen, 1926.

Annexatieplannen

Begin twintigste eeuw hadden burgemeester en wethouders van Nijmegen plannen voor annexatie van een deel van de buurgemeente Ubbergen. Het voorstel stond in een brief van 3 januari 1900 aan Gedeputeerde Staten van Gelderland. De stad wilde uitbreiden in oostelijke richting omdat er op Ubbergs grondgebied al mensen woonden die volgens het college van Nijmegen 'te ver verwijderd zijn van scholen en kerken binnen de gemeente Ubbergen'. Het gemeentebestuur van Ubbergen reageerde in zijn verslag op 30 januari 1900 dat de bewoners 'op wier belangen bij voorbaat door den Gemeenteraad alhier reeds wordt gelet door, bijvoorbeeld, niettegenstaande het getal inwoners aldaar nog gering is, de geleiding voor elektrische verlichting tot nagenoeg aan de grens van Nijmegen door te trekken'.⁸ Bovendien, zo schreef B en W, 'zijn er nog enkele honderden hectaren onbebouwd terrein te Hatert, Hees en

Neerbosch voor dat doel te vinden'. Bij wet van 1914 verloor de gemeente toch een deel van haar grondgebied aan Nijmegen. Behalve geld kreeg Ubbergen daarvoor een westelijk gelegen deel in het Schependom van de Ooijpolder als compensatie (Van Eck 2000).

Eind jaren zestig zag Nijmegen de Ooijpolder opnieuw als toekomstige woningbouwlocatie. In het streekplan Rijk van Nijmegen stond dat de Ooijpolder aansluitend op de bebouwing van Nijmegen een nieuwbouwwijk moest worden. De plannen leidden tot hevige protesten van de bevolking. Studenten die in de jaren zeventig in Nijmegen studeerden voerden samen met de bewoners actie voor behoud van de Ooijpolder. Uiteindelijk verbood de minister van Ruimtelijke Ordening in Den Haag de bestemming vanwege de landschappelijke waarde van het gebied.

Plannen voor water- en natuurbeheer

Een paar jaar later kwam Rijkswaterstaat met het plan om de Waalbocht bij Groenlanden af te snijden voor een beter zicht voor de duwvaart. De inwoners afkomstig uit Nijmegen bleken ervaren leiders van het protest. Samen met de oorspronkelijke bewoners richtten zij het buurtcomité Groenlanden op en slaagden erin het plan tegen te houden. Het protest - onder voorzitterschap van Ooijenaar Ben Wolf - opende veel inwoners van de Ooijpolder de ogen voor de schoonheid van natuur en landschap. Het Plan Ooievaar uit 1986, waarin gepleit werd voor natuurontwikkeling in de uiterwaarden, kreeg sindsdien meer waardering. Na de eerste aanzet door het Wereld Natuur Fonds in 1989 ontstonden medio jaren negentig honderden hectares natuurgebied in de Gelderse Poort. De natuurontwikkeling kreeg een impuls na het hoogwater in 1993 en 1995, toen veiligheid een thema werd en algemeen erkend werd dat rivieren ruimte nodig hebben voor de afvoer van water. Het teruggeven van uiterwaarden aan de rivier was een oplossing die volgens natuurorganisaties goed gecombineerd kon worden met natuurontwikkeling. Na de periodes van hoog water in 1993 en 1995 kwam het kabinet met het Deltaplan Grote Rivieren en de Wet op de Waterkering met een dijkverzwaringprogramma dat versneld werd uitgevoerd. Jan Smit van de Heemkundekring De Duffelt:

'Het dijkenplan leidde in de jaren negentig tot een geweldig protest. Niet alleen hier in de Ooijpolder, maar ook verderop in het rivierengebied. Figuren die met zwarte plastic vlaggen tegen dat dijkverzwaringplan protesteerden. Ik weet nog goed dat bewoners in Oortjeshekken op de Groenlanden en de Tien Geboden bij Ooij zich enorm tegen het plan verzetten. Je ziet in het westen in de Ooijpolder sinds die plannen de traditie van: "Goh, er kan wat gebeuren met ons".'⁹

In 2000 stond de Ooijpolder op kaarten van verschillende overheden ingetekend. De rijksoverheid presenteerde het plan om de Ooijpolder met Rijnstrangen en de Beersche Overlaat te reserveren als locatie voor noodoverloop. De provincie Gelderland noemde de Ooijpolder in het regioadvies Ruimte voor de Rivier als

mogelijke locatie voor dijkteruglegging bij de Groenlanden als alternatief voor noodoverloop. Het kabinet zag in april 2005 af van de plannen voor noodoverloop; de dijkteruglegging bij de Groenlanden is niet in het regioadvies van Gelderland opgenomen.

Rijnstrangen

Ingeklemd tussen Rijnstrangen

Rijnstrangen ligt noordelijk van de Rijn bij Spijk en Lobith, ingeklemd door de dorpen Herwen, Aerdt, Pannerden, noordelijk Babberich, Oud-Zevenaar en Groessen. Het gebied heet in de volksmond Gelders Eiland en maakt sinds het graven van het Pannerdens Kanaal deel uit van de streek de Liemers. Tot de aanleg van het Pannerdens Kanaal in 1707 en het Bielands Kanaal in 1777 veranderde Rijnstrangen mee met de loop van de Rijn. De splitsing van de Rijn en Waal lag vroeger bij Herespich onder aan de Eltenberg. In 1222 kreeg graaf Gerard van Gelre van Keizer Frederik II vergunning om een tol te vestigen te Alt-Lobede. In 1340 kreeg hij toestemming zijn tol te verplaatsen naar het huidige Lobith ('Tolhuijs') dat meer stroomafwaarts lag. Wegens verleende diensten schonk Karel de Stoute de tol met Tolhuis in 1477 aan hertog Jan van Kleef. In de Tachtigjarige oorlog (1568-1648) speelde het Tolhuis een belangrijke rol. Het diende meermalen als hoofdkwartier voor de legers van prins Maurits en Frederik Hendrik tijdens de belegeringen van Schenkenschans, waar Lobith door de Boterdijk mee verbonden was. De Rijn had toen de loop van de huidige Oude Rijn en stroomde langs Lobith, Aerdt, Pannerden en Angeren richting Arnhem. De Waal stroomde langs de andere zijde van de Lobithse waard langs Herwen, Millingen en Pannerden richting Nijmegen. In de middeleeuwen behoorde het Gelders Eiland deels bij het hertogdom Gelre en deels bij het hertogdom Kleef. Pannerden was, net als Millingen, één van de heerlijkheden in het bezit van de heren van Bergh. Sinds de tweede helft van de zestiende eeuw maakte Gelderland deel uit van de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën.

Romeinen, landadel, herenboeren en arbeiders

Rond het begin van onze jaartelling vestigden de Romeinen zich op het Gelders Eiland. Zij bouwden het grensfort Carvium, het eerste fort op Nederlands grondgebied. Het lag langs de Limesweg, dichtbij de splitsing van de rivier Rijn en Waal, ter hoogte van Herwen en Aerdt. In de vroege middeleeuwen stichtten Ricolt en Gadert van Herwen een burcht die zij 'borch ter Cluse' noemden. In 1646 kocht Walraven van Steenhuys de overblijfselen en besloot er in 1652 een nieuw huis te bouwen, het huidige huis Te Aerdt. Na drie generaties werd Alexander Walread Diederik van Hugenpoth eigenaar.¹⁰ Zijn zoon Godefridus Franciscus van Hugenpoth speelde een belangrijke rol in het verwerven van de Bielandse waard. In opdracht van de Staten van Holland voerde hij met succes onderhandelingen met de erven Bilant, waardoor in 1771 kon worden begonnen met het graven van het Bielands Kanaal.

Het Gelders Eiland was in die tijd een agrarisch gebied met talrijke 'Domainenhöfe' van de koning van Pruisen in zijn Kleefse territorium en grote pachtboerderijen van het Huis van Bilant, die door vererving van het Huis Bergh waren. In 1754 werd Christiaan van Nispen benoemd tot rentmeester van de Berghse bezittingen in Pannerden en de Over-Betuwe. In 1787 waren de bezittingen van de heren van Bergh overgegaan naar het Huis Hohenzollern-Sigmaringen. Tijdens de Bataafs-Franse tijd moest Fürst Anthon Alois von Hohenzollern-Sigmaringen zijn afgelegen bezittingen in de Nederlanden verkopen. In 1816 verkreeg Carel Herman van Nispen, de jongste zoon van Christiaan van Nispen, de rechten over de heerlijkheid Pannerden. Het dorp was in die tijd een gemeenschap van boeren en landarbeiders met 620 inwoners. Het dorp Aerdt was ook overwegend agrarisch, maar in Herwen woonden vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw ook arbeiders die in Tolkamer, Lobith en Spijk werkzaam waren (Janssen 1997).

Het Gelders Eiland was getekend door armoede en economische achterstand. Eeuwenlang hadden de machthebbers deze streek gebruikt als wingebied. Het aantal vrije boeren was klein; de meeste boerderijen waren in het bezit van de landadel en grondbezitters die elders woonden. Door huwelijkse banden behielden zij hun bezittingen; dit vervaagde de grens met Duitsland. Gegoede families van het Gelders Eiland waren Verwaayen, Terwindt, Reymer, Pauwen en Van den Bergh (Janssen en Peters 1997). De steeds terugkerende wateroverlast bezorgde de pachtboeren op de Ossenwaard in Herwen veel kopzorgen. Er gingen zoveel oogsten verloren dat zij vaak niet in staat waren tijdig hun pachten aan de Gelderse rekenkamer te betalen. De meeste bewoners van het Gelders Eiland werkten in de landbouw, vaak een combinatie van veeteelt en akkerbouw. Zij hadden een schamel bestaan. In het register van patentplichtigen uit 1820 stond dat zeker driekwart van de inwoners van Pannerden 'behoefigen' waren (Janssen 1997). Halverwege de negentiende eeuw behoorde vijftig procent van de bewoners van Herwen en Aerdt tot de bedeeden (Janssen 2003). Tijdelijk werk was er bij Waterstaat: het aanleggen en onderhouden van dijken en kribben. Ook de grinthandel en het vervoer van zand over het water leverden arbeidsplaatsen op. Een enkele visser kon zijn brood verdienen met de visvangst; de meeste visrechten waren in handen van de Pruisen of Millingers. In Pannerden waren acht korenmolens, een kaasmakerij, een bierbrouwerij en een steenbakkerij die voor enige werkgelegenheid zorgden.

Het Pannerdens kanaal: van maatregel voor landsverdediging tot waterbeheer

In 1672 rukte Lodewijk XIV met zijn troepen op tot aan de rechter Rijnsoever. Vanaf de Eltenberg trok hij over de Rijn, zijn paarden konden door het water lopend de overkant bereiken. Het Tolhuys te Lobith werd daarbij met de grond gelijk gemaakt. De Staten beseften dat de defensie bij het splitsingspunt Schenkenschans zwak was. Daarom kreeg de Nederlandse vestingbouwkundige Menno baron van Coehoorn eind achttiende eeuw de opdracht de verdediging te reorganiseren. Voor zijn ontwerp van een defensiekanaal van veertig meter breed en vijf meter diep gebruikte hij een uit 1681 daterend plan voor een gracht tussen Pannerden en Candia van de

waterbouwkundige Passavant. In 1701 begonnen de graafwerkzaamheden, onder voorwaarde van de Waalsteden dat het kanaal voor scheepvaart gesloten bleef. Daartoe werden de einden afgesloten en de waterstand geregeld door middel van sluizen. Aan de oostzijde werd de dijk ook niet verhoogd. Ondanks protesten van de Waalsteden waren de Staten van Gelderland, Utrecht en Overijssel van plan er een scheepvaartkanaal van te maken. Na financiële compensatie stemden Nijmegen, Tiel en Dordrecht daar in 1706 mee in. De dammen bij Pannerden en Candia werden doorgegraven en de dijk aan de oostzijde op hoogte gebracht. In 1708 werd het kanaal voor de scheepvaart opengesteld. Het Pannerdens Kanaal scheidde een deel van de Over-Betuwe af; zo ontstond het Gelders Eiland (Janssen 2003).

Afsnijding van de Bielandse meander

Met de opening van het Pannerdens Kanaal kwam het splitsingspunt van de Rijn stroomafwaarts te liggen bij Millingen. Door de rivierverkorting was het verval groter geworden en kregen de dijken meer water te verwerken. Dit effect werd versterkt door de ontbossingen in Duitsland. Vooral de smalle landtong waarop Schenkenschans lag kreeg het zwaar te verduren. In 1711 brak de Spijkse banddijk door en daarna de Boterdijk tussen Schenkenschans en Tolhuijs, ter hoogte van Tolkamer. De ijsgang die volgde maakte er een nog kortere doorgang van en zo kwam Schenkenschans aan de andere kant van de Rijn te liggen. Binnen 25 jaar had de Boven-Rijn zoveel van het Spijkse gebied weggevaagd en aan de andere kant weer afgezet, dat Schenkenschans al meer dan een kilometer van de Rijnover lag. De doorbraak van de Boterdijk maakte dat de stroom sneller en ook anders van richting werd. Zo ontstond de gevaarlijke Bielandse meander in de Waal die met een snelheid van veertig meter per jaar oprukte richting Herwen. Telkens brak de banddijk door. In 1728 lag de kerk van Herwen 1 kilometer van de Waal, in 1744 nog 700 meter, in 1750 250 meter, en in 1763 nog maar vijfenzeventig meter. Het jaar daarop konden de bewoners van Herwen het water al vlakbij hun huizen horen. Ze braken hun kerk en huizen af en trokken naar een veiliger plek nabij de andere banddijk, de Rijndijk. In 1764 waren er dijkbreuken in de Pannerdense dijk, Deukerdijk en in de dijk te Herwen. Twee jaar later lag de plaats van het oude Herwen al 150 meter buitendijks in de Bielandse Waard en was alles bedekt met slik, zand en klei.

Na deze laatste dijkdoorbraak adviseerden de Staten van Utrecht en Overijssel de Gelderse Staten om het gebied niet meer te bedijken. Dat ging de Gelderse Staten te ver. Ondertussen begon ook de koning van Pruisen zich zorgen te maken over de wateroverlast. Wanneer er niet gauw wat gedaan werd, dreigde hij de dijken door te steken op zijn territorium bij Huissen en Malburgen om zo zijn Kleefse gebieden te vrijwaren van wateroverlast. De oplossing was de afsnijding van de Waalmeander door een kanaal te graven door het smalste stuk van de Bielandse Waard heen van Tolkamer naar Millingen. Het geplande tracé liep echter over de gronden van de graaf van Bilant en die rook geld. Uiteindelijk werd de waard gekocht voor 100.000 gulden. In 1771 werd een overeenkomst gesloten tussen de Staten van Gelderland en Holland met de koning van Pruisen over het doorsnijden van de Pley bij

Westervoort, een nieuwe monding van de IJssel, verhoging van de dijken van de Herwense polder, aanleg van de Lobithse Transeedijk en verlegging van de bedding van de Waal door het graven van een kanaal door de Bielandse Waard. In 1773 startten de graafwerkzaamheden voor het Bijlands Kanaal; de afwerking vond plaats in 1775-1776. In 1785 was de monding van het Pannerdens Kanaal zodanig verruimd dat hier het enige splitsingspunt van Rijn en Waal kwam (Janssen 2003). Voor de verdeling van de waterafvoer van de Rijn, via de Waal, Neder-Rijn en IJssel hadden de Staten van Gelderland, Holland, Utrecht en Overijssel op de conventie van 28 augustus 1745 een regeling getroffen: de Waal kreeg 6/9, de Nederrijn 2/9 en de IJssel 1/9 (Ferrand en Van der Kun 1854).

Zorg voor Duitse afwatering

Sinds de inwerkingtreding van de Spijkse Overlaat in 1745 liep Rijnstrangen jaarlijks en soms twee keer per jaar onder water als de Rijn tot grote hoogte steeg. De overlaat werd gebouwd in verband met de aanleg van dijken die het land bij de oude Rijnstrang moesten beschermen. De monding van de Oude Rijn tussen Schenkenschans en Spijk was in die tijd open, hoewel het door verzanding alleen bij hoogwater onderliep. In het Verslag aan de Koning over de Openbare Werken in 1854 meldden de Inspecteurs van de Waterstaat J.H. Ferrand en L.J.A. van der Kun dat een afsluiting wenselijk is:

‘(...) op den Boven-Rhijn blijft een doelmatige afsluiting van den Ouden-Rhijn het eenige wenschelijke; men moet nu afwachten wat de uitslag zal zijn der aanhangige onderhandelingen met Pruisen.’¹¹

Op basis van het Wener Congres in 1815 en de overeenkomsten vastgelegd in het Grenstraktaat van 1816 werden de voormalige Pruisische enclaves met ingang van 1 maart 1817 afgestaan aan het nieuwe Koninkrijk der Nederlanden. Pas na grenscorrecties met Pruisen in 1818 werd het Gelders Eiland bestuurlijk bij de Liemers gevoegd, waartoe Zevenaar, Huesen met Malburgen, Hulhuizen aan de Waal, de heerlijkheid Wehl en Lobith en de omliggende waarden behoorden. Beide gebieden werden ingedeeld bij de provincie Gelderland. Voor het eerst sinds eeuwen was het staatsrechtelijk verenigd. Het Gelders Eiland omvatte toentertijd de gemeente Pannerden, gemeente Herwen en de gemeente Lobith (Janssen 1997).

In het Grenstraktaat stond ook een maximale hoogte voor afsluiting van de Oude Rijn, omdat anders de waterafvoer uit Duitsland in gevaar zou worden gebracht. In 1921 kreeg Nederland het recht om de Spijkse overlaat hoogwatervrij af te sluiten. Afsproken werd dat de overlaat opgehoogd zou worden tot vijftien meter boven NAP en dat na vijf jaar de totale sluiting een feit zou zijn. In 1956 werkte de overlaat voor het laatst. In het volgende jaar werd de dam opgehoogd tot bandijkhoogte en voor de waterregulering werd het gemaal bij Kandia gebouwd (Janssen 1997). Uiteindelijk werd in 1959 ook het Pannerdens Kanaal verruimd.¹²

Smalle rivieren, grote gevolgen

De nabijheid van de rivier betekende soms meerdere keren per jaar wateroverlast door overstromingen. Vanwege het dreigende hoogwater trokken de bewoners van de herenboerderijen vaak tijdelijk in bij familie die hoger gelegen boerderijen bewoonde. IJsgang was één van de oorzaken van dijkdoorbraken. In maart 1917 bijvoorbeeld kwam de genie in actie toen de scheepvaart stil viel door vijf meter dik ijs. Bij de overstroming van 1926 brak bij Pannerden de dijk door. De toen 21-jarige Jan Derksen uit Pannerden maakte het van dichtbij mee:

‘Dagenlang had het erom gespannen; er was een dijkwacht ingesteld. De stormen joegen het water, dat zeldzaam hoog stond, met kracht tegen de Polderdijk in Herwen. Dat voortdurend beuken en wroeten bereikte een hoogtepunt tijdens de nacht van 5 en 6 januari 1926. De wind was gaan liggen, het vroom en de maand scheen helder. Bij de afrit naar Zevenaar waar een kolk ligt, bevond zich een zwakke plek. Daar sloeg een stuk van veertig meter weg waardoor de Rijn vrijelijk over het Gelders Eiland kon stromen. De Deukerdijk had het begeven. Het land stond blank, op sommige punten was het meer dan twee meter diep. Overal dreven verdrinken koeien, paarden, varkens en kippen. De mensen waren bijtijds gewaarschuwd, ze waren met bootjes in de weer om het vee naar de hoogste plaatsen te vervoeren.’¹³

In hun verslag aan de koning voorzagen de inspecteurs Ferrand en Van der Kun de consequenties van de dijkdoorbraken:

‘(...) naar mate de rivierdijken langs betere rivieren meer en meer verbeterd worden, zijn de doorbraken wel zeldzamer; maar juist daardoor en door de hooger stijgende rivierstanden worden, als eenmaal de dijk bezwijkt, de doorbraken heviger.’¹⁴

De doorbraken kostten niet alleen veel geld, het herstel nam bij een flink gat soms acht tot negen maanden in beslag. De inwoners werkten mee met schop en kruiwagens. Het was altijd afwachten wanneer de volgende zich aandiende. In 1953 was het spannend, maar gebeurde er niets. In 1970 was de situatie ernstiger. De toenmalige minister van Verkeer en Waterstaat Bakker bracht een bezoek aan Pannerden. Geen mens ging nog het huis uit; de meubels waren al op zolder gebracht. Juist op tijd zakte het water.¹⁵

Het economisch tij verandert

Vanaf halverwege de negentiende eeuw ging het op het Gelders Eiland in economisch opzicht beter. Naast de oprichting in 1854 van een appelstroopfabriek in Pannerden, die emplooi bood aan een handvol arbeiders, leverde de komst van de baksteenindustrie, scheepsbouw en dienstverlening voor het scheepvaartverkeer richting Duitsland veel werkgelegenheid op. In 1839 waren in Pannerden drie steenfabrieken in bedrijf. De eigenaren waren tevens landbouwer en aannemer, beroepen die goed met dat van steenbakker gecombineerd konden worden. De herenboeren

beschikten over goede grond waar klei vanaf gehaald werd. De stenen konden gebruikt worden in de bouw, waardoor het beroep van aannemer voor de hand lag. Vanaf 1850 tot in de jaren zestig van de twintigste eeuw stond het leven van veel families in het teken van de baksteenindustrie. Tijdens de hoogtijdagen van de baksteenindustrie stonden er dertien bakovens langs de Rijn. Voor 25 miljoen stenen waren zo'n 250 mensen nodig. Het betrof echter seizoensarbeid van april tot oktober, waardoor de arbeiders na het seizoen niet meer terechtkonden bij de boeren. Geringe continuïteit in de aanvoer van klei zorgde bovendien voor een onzeker bestaan. Trad er een malaise op, dan volgde direct ontslag en bittere armoede. Dit gold ook voor de arbeiders die werk vonden in de binnenvaart en op de scheepswerf. In de landbouw was het niet anders. Bij slechte opbrengsten namen de boeren minder vaste knechten in dienst en huurden overwegend dagloners in. Arbeiders konden tuingronden voor de teelt van eigen aardappelen en groenten alleen pachten tegen prijzen die voor hen onbetaalbaar waren. Zelf boeren bood de bevolking dus weinig perspectief.

Medio negentiende eeuw startten diverse scheepswerven op het Gelders Eiland. Aan het Pannerdens Kanaal lag de werf van de scheepstimmerlieden Petrus Schoenmakers en Everardus de Ruiter. Nadat de partners in 1853 uit elkaar gingen, begon Schoenmakers verderop een nieuwe werf. Op de werven werden vooral reparatiewerkzaamheden uitgevoerd, er kwamen maar weinig nieuwe houten schepen van de helling. Het aantal vaste arbeiders was beperkt en bedroeg vijf tot maximaal veertien timmerlieden. Omstreeks 1909 kwam de werf van Schoenmakers in handen van de gebroeders Bodewes uit Martenshoek in Groningen, die ervaren scheepsbouwers waren van ijzeren boten. Door de gunstige ligging ten opzichte van het Ruhrgebied, de lage lonen en de grote vraag naar Rijnaken ging het de werf een tijdlang voor de wind. Er was werk voor zeker zestig arbeiders en een stuk of acht 'nageljongens' die de klinknagels heet moesten maken. In de jaren twintig kreeg de werf - er werkten toen nog maar een man of twintig - de genadeklap. Ook de werf van De Ruiter ging toen ter ziele (Janssen 1997). De werf Bodewes in Tolkamer werd in dezelfde periode na een faillissement in sterk afgeslankte vorm voortgezet als werf De Hoop die tot op de dag van vandaag nog van groot belang is voor de werkgelegenheid (Janssen 2000 en 2003a).

In 1899 richtte Theo Daams samen met scheepsbouwer G.H. Bodewes en zeilmaker W.C. Camma de Lobithse Stoombootmaatschappij op. Deze verzorgde beurtvaarten richting Arnhem, Nijmegen en Tiel. Als gevolg van het toenemende handelsverkeer tussen Duitsland en Nederland maakte de grensplaats een geweldige groei door. Expediteurs openden kantoren om schippers van Bazel tot Rotterdam behulpzaam te zijn bij het vervullen van allerlei formaliteiten bij het in- en uitklaren van goederen. Ook verschillende ambachtslieden vestigden zich in de tolplaats voor de scheepvaart. Jac P. Thijsse schrijft hierover:

'Hier moeten de schepen inklaren en uitklaren en dit oponthoud maakt, dat er altijd een vloot ligt van allerlei vaartuigen en dat er altijd druk vertier is van motorbooten voor den

dienst, roeivletten van de aken en kleurige parlevinkers, de winkelbootjes, de drijvende toko's. Daar zijn ook specialisten bij, namelijk de olie-bootjes, die de motorschepen komen voorzien van brandstof.'¹⁶

In 1906 liet Daams een steenfabriek bouwen in Tolkamer. Van de gemeente Herwen en Aerdt lag meteen een aanvraag voor de levering van 19.000 straatklinkers. Zijn zoon breidde de fabriek later fors uit en nam de steenfabriek Copera in Tolkamer en de Hollandsch-Duitsche steenfabriek bij Spijk over. De baksteenindustrie had tot de Tweede Wereldoorlog volop klei in voorraad. De weersomstandigheden (hoog of laag water) bepaalden de klei-aanvoer. De opbrengsten wisselden sterk door de steeds terugkerende overproductie, die tot lage prijzen leidde.

Door de economische activiteiten breidden Lobith en Tolkamer sterk uit. Ook Spijk groeide begin negentiende eeuw uit van een gehucht met een paar boerderijen en landarbeidershuizen tot een gemeenschap van steenovenarbeiders met zo'n 1.000 inwoners. Pannerden, Herwen en Aerdt bleven grotendeels agrarisch gebied, en kenden daardoor maar een bescheiden bevolkingsgroei.

Het Gelders Eiland was lange tijd alleen bereikbaar met de pont bij Pannerden en de passagiers- en goederenboot Koningin Wilhelmina van de Lobithse stoombootmaatschappij die twee keer per week naar Arnhem, Nijmegen en Tiel voer. De brug over de Oude Rijn die in 1939 gebouwd werd, kozen de Duitsers in 1940 als doelwit. Pas na de oorlog, in de jaren vijftig, was een vrije doortocht via Elten (Duitsland) mogelijk. Een nieuwe brug over de Oude Rijn bij Pannerden liet op zich wachten tot 1 april 1972 toen de brug officieel geopend werd.

Gelders Eiland beleeft economische terugval

Vanaf eind jaren zestig van de vorige eeuw beleefde het Gelders Eiland een economische terugval door de Europese éénwording en de sanering van de baksteenindustrie en de scheepswerven. De rijksdiensten werden overbodig en steeds minder schippers kwamen aan wal. Voor de winkel- en horecavoorzieningen bleven weinig klanten over. Automatisering van de baksteenindustrie betekende dat steenfabrieken met minder arbeidsplaatsen toekonden. Er zijn nu op het Gelders Eiland van de tien steenfabrieken nog vijf over: HUYA/Vandersanden in Boven-Spijk, Copera (Wienenberger) in Beneden-Spijk, Bijlandt in de Bijlandse waard, Kijfwaard Oost en Kijfwaard West in Pannerden. De fabrieken leveren jaarlijks honderden miljoenen stenen en bieden werkgelegenheid aan enkele honderden medewerkers. Scheepswerf De Hoop in Tolkamer is een van de weinige grote werkgevers in het gebied. Rederij Witjes werkt vanaf de Europakade in Tolkamer waar de Graaf van Bylandt en Schenkenschans klaarliggen om toeristen mee te nemen. De natuurgebieden langs de oude Rijnstrangen en het recreatiegebied De Bijland trekken veel wandelaars en fietsers aan, maar dit weegt economisch gezien niet op tegen het wegvallen van douanefaciliteiten, baksteenindustrie en scheepswerven.

Het duurde tot 1985 eer de samenvoeging van de zes dorpen tot één gemeente op het Gelders Eiland tot stand kwam. De gemeente Rijnwaarden ontleende haar naam

aan de rivier de Rijn en de vele uiterwaarden die deel uitmaken van het gebied: 's-Gravenwaard, Kijfwaard, Pannerdense Bijenwaard, Geitenwaard, Vliegenwaard, Geuzenwaard, Ossenwaard en Bijlandse waard. Dat de samenvoeging zo lang op zich liet wachten, wijt historicus Ben Janssen aan de verregaande eenkennigheid van de bevolking: 'elk kerkdorp heeft zijn eigen identiteit, en dat willen ze zo houden ook. Ze zijn vooral met hun eigen stekje bezig.'¹⁷

De politieke partijen in de gemeenteraad illustreren dit. De huidige gemeenteraad van Rijnwaarden bestaat begin 2006 uit vijf partijen: Lobith-Tolkamer, CDA, gemeentebelangen, Lijst Herwen en Aerdt en Lijst Spijk. Opvallend is dat van de landelijke partijen alleen het CDA vertegenwoordigd is. In de gemeenteraadsverkiezingen van 2006 doet de PvdA opnieuw een gooi naar de gunst van de kiezers. Een fusie van Lijst Herwen en Aerdt en Lijst Spijk levert de nieuwe partij Kleine Kernen Rijnwaarden op. De bevolking van Rijnwaarden is redelijk stabiel en telt nu 11.110 inwoners.¹⁸ In het beoogde retentiegebied Rijnstrangen wonen ongeveer 450 mensen (Luteijn 2002).

Herinrichting Rijnstrangengebied

Door de eeuwen heen kende het Rijnstrangengebied geen grote ruimtelijke veranderingen. Na de economische terugval in de jaren zestig richtte het Gelders Eiland zich sinds de jaren tachtig op het toerisme. Het gebied is een belangrijke schakel in de Ecologische Hoofdstructuur (EHS). In 2001 stelde de Landinrichtingscommissie Gelderse Poort Oost in opdracht van de provincie Gelderland een ontwerp-raamplan op. In overleg met belangengroepen als de boerenorganisatie GLTO, natuur- en milieuorganisaties, het recreatieschap en het waterschap voorziet het plan in de realisering van grootschalige natuurontwikkeling in combinatie met klei- en zandwinning, herstructurering van de landbouw en de inpassing van recreatie. Eén van de plannen, de omvorming van de Rijnwaarden tot een groene rivier met natuur is later onderdeel geworden van de Planologische Kern Beslissing (PKB) Ruimte voor de Rivier.

Samenvoeging, noodoverloop en Romeinenpark

Inwoners van de gemeente Pannerden hebben tot drie keer toe de plannen tot samenvoeging met de gemeente Herwen en Aerdt weten tegen te houden: in 1947, 1957 en 1977. De actiegroep BLIK (Behoud Leefbaarheid Ieders Keus) ijverde voor het laatst met succes voor behoud van de zelfstandigheid van de gemeente Pannerden (Janssen 2003b). Actieve bewoners in Spijk zetten het actiecomité S.O.S. (Steunt Onveranderd Spijk) op dat zowel een groot bungalowpark als de vestiging van milieuonvriendelijke industrie wist tegen te houden. De acties van het comité liepen via de officiële kanalen en netwerken van politiek en organisaties (Janssen 2000).

In 2000 werd het Rijnstrangengebied genoemd als locatie voor noodoverloop. In haar zoektocht naar een belangrijke economische motor op recreatief gebied stelde de gemeente Rijnwaarden in 2003 randvoorwaarden op voor een toeristische trek-

ker. Dat bracht het plaatselijke zand- en grintwinningsbedrijf Wezendonk op het idee voor een themapark. 'Carvium Novum' zou vijftig hectare moeten beslaan met Romeinse nederzettingen en faciliteiten voor overnachting in een deel van het beoogde gebied voor noodoverloop. Een deel van de grond is eigendom van de ontzander. Gelderland stelde zich van meet af aan terughoudend op omdat elders in de provincie soortgelijke plannen waren. Bovendien speelde mee dat de rijksoverheid Rijnstrangen gereserveerd heeft voor noodoverloop. Zo'n ruimteclaim brengt met zich mee dat er geen grootschalige ontwikkelingen mogen plaatsvinden. Opvallend is dat bewoners zich niet openlijk verzetten tegen het plan voor noodoverloop. Hoewel het plan niet zulke vergaande gevolgen zou hebben als in de Ooijpolder (waar de hele polder met 13.000 inwoners onder water zou komen en enkele dorpen zouden moeten worden omdijkt) betekent het voor Rijnstrangen dat waarschijnlijk de bandijk verzaagd zou moeten worden en zo'n 450 inwoners zouden moeten evacueren. De inwoners zagen het niet als een echte bedreiging omdat velen nog weten dat het gebied tot de afsluiting van de Oude Rijn in 1957 regelmatig overstroomde. Ze lieten het protest tegen het plan over aan de officiële kanalen - de politiek, boerenorganisatie GLTO, en landinrichtingscommissie Gelderse Poort Oost - maar richtten wel comité Anti-Pretpark op om de komst van het themapark tegen te houden. De gemeente zag het park als een mogelijke toeristische trekpleister en gaf groen licht aan het plaatselijke zand- en grintwinningsbedrijf dat het park zou gaan exploiteren. In 2005 besloot het kabinet dat de Ooijpolder definitief afvalt als noodoverloopgebied, Rijnstrangen waarschijnlijk een retentiegebied wordt en nader onderzoek moet worden gedaan naar de Beersche Overlaat. Dit deed het themapark definitief de das om. De ontzander is echter vast van plan een kleiner speel- en natuurpark te realiseren. Hoewel de voltallige gemeenteraad zich eind 2004 uitsprak voor de bouw van het themapark, krabbelt een deel van de raad net voor de gemeenteraadsverkiezingen van 2006 terug. De kans dat de bouw van een afgeslankt themapark doorgaat is niet groot omdat de rijksoverheid de 'blauwe' ruimteclaim - eerst voor noodoverloop en nu voor retentie - onverkort handhaaft.

Vechtlust loont

Eeuwenlang waren conflicten in de strijd tegen het water in de Ooijpolder en de Duffelt enerzijds en de Rijnstrangen anderzijds verweven met die over het gezag, en mede daarom een veelbesproken onderwerp tussen gezagsdragers. In de Ooijpolder bestond hevig verzet van de lokale heren die met hun lokale (persoonlijke) belang vaak lijnrecht ingingen tegen het regionale belang. De geschiedenis laat onder andere zien dat door toedoen van magistraten van Nijmegen, die toegang hadden tot het Hof van Gelre en de Koning der Nederlanden, dergelijke conflicten konden worden opgelost. In de conflicten dolven de 'heren' regelmatig het onderspit. Al werd het regionale belang vaak belangrijker gevonden dan het lokale, de lokale 'heren' waren gewend op te komen voor hun eigen belang en schuwden verzet tegen het gezag

niet. In Rijnstrangen was dit nauwelijks aan de orde. De plaatselijke heren en herenboeren die vrijwel al het land bezaten, maakten zich niet al te grote zorgen om de wateroverlast. Dat was een probleem van de pachters en de landarbeiders. Anders was het met de bezittingen van de koning van Pruisen, die de Staten van Gelderland onder druk zette om actie te ondernemen zodat zijn Kleefse gebieden gevrijwaard bleven van water.

De Ooijpolder en de Duffelt en het Rijnstrangengebied kenden sinds 1926 geen overstromingen meer. Dit was het gevolg van eeuwenlang sleutelen aan de rivier. Zo werd een brede rivier een smalle rivier. Zowel in de Ooijpolder en Duffelt als het Rijnstrangengebied speelden internationale aspecten een belangrijke rol omdat de rivier zich tot de achttiende eeuw steeds verplaatste en het gezag over het gebied ook regelmatig wijzigde. De verhoudingen tussen Nederland en Duitsland werden eeuwenlang getekend door slepende conflicten tussen waterschappen in het boven- en benedengebied over de afvoer van overtollig water. Een complicerende factor was dat de landsgrens door het gebied tussen Nijmegen en Kleef liep. Pas in de twintigste eeuw werden de politieke grenzen ook de waterstaatkundige grenzen, waardoor de verhoudingen verbeterden. Dit kwam onder andere tot uiting in de bouw van het Hollands-Duits gemaal dat voor de gemeenschappelijke afwatering zorgde. Het gemaal was gereed in 1933 en droeg in grote mate bij aan de welvaart van de bewoners. In Rijnstrangen bestond een band met Duitsland doordat over en weer pachters en huwelijkskandidaten voor herenboeren en landadel werden uitgewisseld. In het grenstraktaat van 1816 was opgenomen dat de Oude Rijn voor afwatering van beken in het grensgebied zorgt. Deze functie kan behouden blijven als Rijnstrangen retentiegebied wordt. In de Ooijpolder hadden de beleidsmakers geen rekening gehouden met de zorg voor een goede afwatering vanuit Duitsland.

De inwoners van de Ooijpolder en de Duffelt weten wat actievoeren is. De eerste poging van Nijmegen om de Ooijpolder te annexeren voor stadsuitbreiding was in 1900. In de jaren zestig en zeventig probeerde Nijmegen het opnieuw. Begin jaren negentig kwam Rijkswaterstaat met het plan voor verlegging van de Waalbocht. Tussen 1995 en 1998 werden Ooijpolder en Duffelt genoemd in het programma voor dijkverzwaring, en in 2000 werd de Ooijpolder een potentiële locatie voor noodoverloop. De plannen voor uitbreiding van Nijmegen konden worden tegengehouden, evenals het plan om de Waalbocht te verleggen. Ook het plan voor noodoverloop werd vorig jaar afgeblazen. De dijkverzwaringen werden, ondanks hevige protesten, wel gerealiseerd.

Dat de inwoners het uitbreidingsplan van Nijmegen en de Waalbochtverlegging van Rijkswaterstaat wisten te voorkomen, is vooral te danken aan studenten die in Nijmegen studeerden (uitbreidingsplan Nijmegen) en voormalige inwoners van Nijmegen die in dijkhuizen langs de Waal wonen (Waalbochtverlegging). De bewoners van de Ooijpolder trokken samen op om zich te verzetten tegen de plannen met hun gebied. De samenstelling van de bevolking, een mengelmoes van 'autochtonen' en mensen uit Nijmegen en elders, heeft bijgedragen aan het succes bij het dwarsbomen van de diverse plannen. Ook verder terug in de geschiedenis lieten de bewo-

ners van de Ooijpolder het er niet bij zitten als lokale belangen in het gedrang kwamen. De bewoners willen hun stem laten horen; als daarvoor actie nodig is, zien ze dat niet als een probleem.

In het Rijnstrangengebied zijn, met uitzondering van een bungalowpark, de vestiging van industrie en themapark Carvium Novum, geen grote ruimtelijke plannen geweest die ter plaatse werden gezien als bedreiging voor het gebied. Noodoverloop heeft de gemoederen van de bewoners niet heel erg bezig gehouden. Zij hadden een afwachtende houding en bewandelden de 'officiële' kanalen via de politiek, de boerenorganisatie GLTO en de landinrichtingscommissie Gelderse Poort Oost om invloed uit te oefenen. Opvallend was dat de lokale partijen - alleen het CDA is in de huidige zittingsperiode van de gemeenteraad lokaal actief - geen toegang kregen tot de landelijke politiek, die niet geïnteresseerd was in de mening van de lokale bewoners. De bewoners voerden wel actie tegen het plan voor het themapark Carvium Novum. Dit kon niet worden uitgevoerd vanwege reservering van het gebied voor waterberging. De ontzander is toch vast van plan een kleiner speel- en natuurpark te realiseren. De gemeenteraad gaf groen licht voor het themapark, maar krabbelde net voor de gemeenteraadsverkiezingen van 2006 terug om zich uit te spreken voor een aangepast plan. De ruimteclaim van de rijksoverheid - eerst voor noodoverloop en later voor retentie - drukt de gemeente met de neus op de feiten: ruimte voor water betekent geen grootschalige investeringen in het gebied en waarschijnlijk ook geen pretpark in afgeslankte vorm.

De belangrijkste historische verklaring voor het feit dat bewoners van de Ooijpolder zich wel actief verzetten tegen noodoverloop en die van Rijnstrangen niet, is dat de Ooijpolder sinds 1926 niet is ingericht op inundatie terwijl het Rijnstrangengebied tot 1956 regelmatig overstroomde. Ook de samenstelling van de bevolking in beide gebieden is in dit opzicht van belang. De bevolking van de Ooijpolder is divers: een mengeling van autochtonen en hoogopgeleiden met goede contacten en netwerken. Rijnstrangen heeft een vrij homogene bevolkingssamenstelling. De identiteit van de bewoners van beide gebieden is in belangrijke mate gevormd door de rivier. In Rijnstrangen was de macht in handen van de landadel en herenboeren; weinig invloeden van buiten bereikten het Gelders Eiland. Ondanks de bloeiperiode van de baksteenindustrie, de douanefaciliteiten en scheepswerven is het gebied grotendeels agrarisch gebleven, in tegenstelling tot de Ooijpolder waar in de jaren zestig en zeventig stadsbewoners de aantrekkelijkheid van het wonen op het platteland dichtbij Nijmegen ontdekten. Ook de recreatie heeft het gebied een belangrijke economische impuls gegeven, waardoor een grotere diversiteit aan economische activiteiten ontstond. In de twintigste eeuw hadden de bewoners van de Ooijpolder vaak te maken met ruimtelijke plannen die voor hun gebied werden gemaakt. Hun verzet bleek vaak succesvol; de recente kwestie 'noodoverloop' laat zien dat dit tot op de dag van vandaag zo is gebleven.

1 Johan Kusters uit Dreumel over de overstroming in 1926 in *De Gelderlander* 31-12-2005 ('Je

- kunt nog zo hard lopen, het water loopt altijd harder’).
- 2 Voor dit deel is vooral gebruik gemaakt van historische gegevens uit van Eck 2005.
 - 3 NRC 18-6-2005 (‘Residentie lang de Rijn, architect commandantswoning van Romeins fort volgde laatste mode’).
 - 4 *Van Toen naar Nu*, tijdschrift van de Heemkundekring ‘De Duffelt’, nr. 3, sept. 2000, jrg. 30.
 - 5 www.cbs.nl, 1 januari 2005.
 - 6 ‘Rapport aan Zijne Majesteit den Koning uitgebracht door de commissie tot onderzoek der beste rivier-afleidingen ingesteld bij ’s Konings besluit van den 15den Maart 1821, nr 105.’
 - 7 Van Eck (Beschrijving dijkdoorbraak en overstroming in 1926); zie www.hoogwaterplatform.nl
 - 8 Van Eck 2000; zie www.hoogwaterplatform.nl
 - 9 Interview J.G. Smit (Millingen, 1-7-2005).
 - 10 www.kastelengelderland.nl
 - 11 Ferrand en Van der Kun 1854
 - 12 <http://rijnoptermijn.wldelft.nl>
 - 13 Het Gemeente Nieuws voor Didam, Duiven, Westervoort, Rijnwaarden en Zevenaer, jrg. 1, week 3, 2006.
 - 14 Ferrand en Van der Kun 1854.
 - 15 Het Gemeente Nieuws voor Didam, Duiven, Westervoort, Rijnwaarden en Zevenaer, jrg. 1, week 3, 2006.
 - 16 Thijsse 1998.
 - 17 *Gelderlander* 23-8-2003 (‘Geschiedenis zonder oranjegevoel’).
 - 18 www.cbs.nl, per 1 januari 2005.